

EDMUNDAS KRAKAUSKAS

Žmogaus tikroviškumas

R. Descartes'o 400-ųjų gimimo metinių paminėjimas yra proga vėl pabandyti panagrinėti nuo seniausių laikų ne tik filosofų keliamą klausimą, kas yra žmogus. Iki šiol pasakyta įvairių nuomonių, tarp jų ir labai skirtingų. Čia pateikiamos pastabos apie tas nuomones, kurios kelia ginčus ir šiandieną ir, matyt, bus aptarinėjamos ateityje. Dėmesys skiriamas būdingesniems šio klausimo aiškinimams praeityje, siekiama susekti jų ryšį su dabarties aiškinimais, išryškinti vieną kitą jų bendrybę ir skirtybę.

Pirmiausia pažymėtinas pats klausimo ypatingumas. Filosofinėje pažinimo teorijoje skiriamas pažinimo objektas ir pažinimo subjektas. Bet kai aiškinamas pažinimo subjektas, jis pats tampa pažinimo objektu. Žmogus stengiasi pažinti save gyvenamos tikrovės požiūriu. Jau seniau buvo tyrinėtojų, kurie abejojo tokių pastangų vaisingumu. Iš tokių būtų galima paminėti O. Comte'ą. Jis manė, jog žmogus negali pažinti savęs taip, kaip gamtos tyrinėtojas pažįsta gamtos reiškinius. Bet galima teigti, kad O. Comte'as, siekdamas išaiškinti žmonių visuomenės gyvenimo dėsnius ir sukurti mokslą apie žmonių visuomenę, sau prieštaravo. Antraip reikia aiškintis, kaip gali susiderinti moksliškas žmonių visuomenės pažinimas su nemokslišku žmogaus pažinimu. Tokį atvejį dera priminti dėl to, kadangi jis rodo aptariamo klausimo painumą.

Šiais laikais stengiamasi nuosekliau apibūdinti ir R. Descartes'o filosofinių pažiūrų prieštaringumą, ypač žmogaus supratimo klausimu. Šio prancūzų mąstytojo teiginys *cogito ergo sum* yra tapęs ne tik lakiu priežodžiu, bet ir kruopščių tyrinėjimų objektu. Šį posakį, su juo susijusias nuomones yra nagrinėjęs vienas žymiausių anglų filosofų, neopozityvizmo atstovas A. J. Ayeris ir kiti. Šios filosofijos požiūriu daugiausia gilintasi į mąstymo logiškumą, minčių rišlumą, jo pagrįstumą. Tai svarbūs dalykai, bet reikia įsigilinti ir į bendresnius klausimus, kurie padeda geriau suprasti paskirus dalykus.

Lakiu tapęs posakis R. Descartes'ui atrodė išreiškiantis aiškia tiesą. Mąstymą jis tarė esant žmogaus tikroviškumo požymiu. Žmogus yra, nes jis mąsto.

Daigiau kaip prieš tūkstantį metų Aurelijus Augustinas panašiai kaip R. Descartes'as grindė žmogaus tikroviškumą: aš gyvenu, vadinasi, aš esu. Šiuo atveju nesvarbu, kiek R. Descartes buvo susipažinęs su Augustino mintimis ir jų paveiktas. Svarbu, kaip šis tikroviškumas grindžiamas, kokie jo aspektai akcentuojami.

Pažymėtina ir žymiausio viduramžių mąstytojo Tomo Akviniečio žmogaus tikroviškumo argumentacija. Jis taip pat teigė, jog žmogaus išskirtinumo, žmogaus tikroviškumo ženklas yra pažįstantis žmogaus protas, mintis.

Kai kalbama apie viduramžių mąstytojus, tai Tomas Akvinietis paprastai priskiriamas racionalistinės, o Augustinas – labiau irracionalistinės krypties filosofams. Abu, kurdami teorinį žmogaus įvaizdį, rėmėsi krikščioniško tikėjimo tiesomis, todėl ir tas įvaizdis yra gyvybingesnio, dvasingesnio – negu vėlesnių amžių – žmogaus įvaizdis.

R. Descartes taip pat rėmėsi krikščionišku tikėjimu spręsdamas žmogaus klausimą. Šis sprendimas paveiktas ir sparčiai plėtojamų Vakarų Europoje XVII amžiaus gamtos mokslų. R. Descartes'o pateikti žmogaus kūno, mąstymo, jų tarpusavio santykių aiškinimai paveikti mechanikos, matematikos, geometrijos, kitų to laiko mokslų. Tokiais mokslais paremtas išplito žmogausmašinos įvaizdis. Jo paplitimo geografija rodo, jog jis labiau buvo paplitęs tarp Prancūzijos filosofų ir palyginti gana ilgai. Organizmų, tarp jų ir žmogaus, tyrinėjimai padėjo rasti ir gamtiškam žmogaus mąstymo supratimui – mąstymo procesai imti tapatinti su vadinamaisiais neurofiziologiniais – gamtiško pobūdžio – procesais. Tokie požiūriai būdingi ne tik Holbachui, Helvecijui, bet ir kitiems XVIII amžiaus švietėjams, ir vėlgi, atrodo, daugiausia tiems, kurie reiškėsi Prancūzijoje.

Galimas daiktas, kad ir šiandieną tokių pažiūrų šalininkų, tariančių esant žmogų gamtiška būtybe, bent mokslininkų, yra, jeigu ne dauguma, tai vis vien gana daug.

Šiomis aplinkybėmis R. Descartes'o apmąstymai apie žmogaus kūno ir sielos skirtybę, jų savaimingumą atrodo tarsi tolimų laikų, viduramžių krikščioniškų mąstytojų priminimas, žmogaus proto klaidžiojimų pavyzdys. Taip, pavyzdžiui, galime manyti skaitydami B. Russello knygą „Religija ir mokslas“. Autorius vaizdingai, sąmojingai iškelia, jo manymu, klaidingą krikščionišką sielos aiškinimą. Bet kas dabar manytų, jog vadinamasis sielos klausimas yra išaiškintas? Ar sukaupta tiek duomenų, kurie rodytų, jog tai netikras klausimas?

Siekdami pateikti kitokią – gal ir nenaują – nuomonę šiuo klausimu, įsigilinkime ir į kitas R. Descartes'o mintis, palyginkime ir kitokius šio klausimo pagrindimus.

Naujųjų laikų filosofijos pradininkas aiškino, kad žmogaus kūnas esantis mechaniškai veikianti sistema, o protas – savaimingas reiškinys, substancija. R. Descartes rašė, kad yra daug dalykų, kurie susiję būtinybės ryšiais, bet daugumai žmonių tie ryšiai atrodantys atsitiktiniai, mat jie nematantys ryšio

tarp tų reiškinių, kaip antai tarp mąstymo ir sielos. Mąstymas esantis sielos, savaimingo, substancialaus žmogaus kūno atžvilgiu reiškinio, požymis.

Čia R. Descartes žmogaus tikroviškumą apibūdina tokiais reiškiniais, kurių pačių tikroviškumą ir šiandieną keblu pagrįsti.

Kaip žinoma, naujieji amžiai nuo ankstesnių labiau skiriasi ir sustiprėjusiu kritišku požiūriu į sielą. Vis dažniau buvo teikiami argumentai sielos tikroviškumui neigti, pabrėžiama, kad tai nepatikrinamas, mokslų priemonėmis neįrodomas reiškinys. Bet buvo keliami ir panašaus pobūdžio reiškinų pagrįstesnio aiškinimo sunkumai. Antai švietėjų raštuose dažnai svarstomas minties, jos apibrėžimo klausimas; Voltaire'as, D. Didro pateikia juos vaizdingų pokalbių forma, kuri skatina gilintis į tą klausimą. Deja, ir šiandieną jis nėra mokslų įmenamas, nors daug nuomonių pareiškiami.

Cogito ergo sum argumento autorius aiškino, kad „norint pažinti daiktus, reikia ištirti tik tai du dalykus: būtent mus, pažįstančius, ir pačius pažintinus daiktus“ (1). Žmogaus – pažinimo subjekto – išaiškinimas laikomas būtina kitų tikrovės reiškinų pažinimo sąlyga. Ši sąlyga ir mūsų laikais yra veikiau pageidavimas, nors kai kurių mokslų požiūriu daugiau pagrindžiama negu ankstesniais amžiais.

Čia galima paminėti ir šių laikų filosofijos šaką, kuri savo tyrimų sritimi laiko kalbą. Tiesa, ir praeityje buvo filosofų, kurie pabrėžė, kad būtina nagrinėti kalbą, vartojamų žodžių reikšmės bendriems filosofiniams klausimams paaiškinti. Tai tradicinis anglų filosofų požiūris, tarp kitko, ir Th. Hobbes'o, kuris bendravo su R. Descartes'u, vertino šio raštus. Didžiosios Britanijos filosofai apskritai „žemiškesni“ negu Europos žemyno filosofai. Todėl R. Descartes'o teigtas sielos substancialumas negalėjo būti patrauklus nei Th. Hobbes'ui, nei daugeliui kitų Didžiosios Britanijos mąstytojų.

Jei, spręsdami žmogaus klausimą, atsižvelgiame į kalbos filosofijos reikalavimus, tai pirmiausia turime pradėti aiškintis paties žodžio *žmogus* reikšmę. Tai painus aiškinimas, mat įvairiose kalbose to žodžio reikšmės labai skirtingos, o, kita vertus, ir toje pačioje kalboje ne tik ankstesniais laikais, bet ir dabar tam žodžiui skirtingų visuomenės sluoksnių, grupių teikiamos vis kiek kitokios reikšmės.

Lietuvių kalboje žodis *žmogus* vartotas ir siauresne reikšme žemiesiems visuomenės sluoksniams apibūdinti. Tokias reikšmes galima išskirti M. Valančiaus, J. Biliūno, kitų rašytojų kūrinuose. Atrodo, kad ir kalbininkams sunku atskleisti šio žodžio pirminę, tiesioginę reikšmę, pasekti jos istorinę kaitą. 1990 m. išspausdintame kalbininko A. Sabaliausko darbe *Lietuvių kalbos leksika* yra aiškinami žodžiai *žmogėdra*, *žmogystė*, *žmogmušis*, žodžio *žmogus* nėra. Matyti, kad ne tik filosofai, bet ir kalbininkai patiria sunkumų, kuriuos

sukelia žodžio *žmogus* tyrimai ir iš jų kylantys bendresni, filosofinio pobūdžio klausimai.

Jeigu sektume B. Russello siūlymu skaidyti bendresnius teiginius į siauresnės reikšmės teiginius, tai žmogaus klausimu naujų išvadų nepateiktume. Teigdami žmogų esant maščiančia būtybe turime aiškinti mąstymą, mintį, tai, kas iki šiol tebėra mokslams mįslė.

Kai kas siūlo atsisakyti neaiškios, klaidinančios reikšmės žodžių, tarp jų ir žodžio *šamonė*. Vien žodžių keitimas nepadės išspręsti nei žmogaus, nei kitų su juo susijusių klausimų.

Atrodytų, kad daugiausia pagalbos šiems sunkumams įveikti teikia gamtos, pirmiausia biologijos, mokslai. Iš visų aiškinimo būdų gamtos mokslų aiškinimai laikomi patikimiausiais. Tą požiūrį nuosekliai ėmė skleisti XVIII amžiaus švietėjai. Gamtos mokslai, anais laikais vadinami gamtos filosofija, bei jų principai buvo laikomi žmogaus, žmonių visuomenės gyvenimo pažinimo metodologija. Ji ir skatino kurti mokslą apie žmonių visuomenę. Šiam siekiui žmogaus sielos savaimingumo samprata buvo kliūtis. Ji buvo peržengiama – buvo atsisakoma sielos sampratos; gamtos mokslais jos nebuvimą galima pagrįsti.

Didžiausios reikšmės gamtiškai žmogaus sampratai paplisti turėjo Č. Darwino pateikta gyvybės formų raidos teorija. Daugelis šios teorijos šalininkų manė ir mano, kad žmogaus klausimas išspręstas, nes išaiškinta žmogaus kilmė. Bet Č. Darwino teorija išsakyta hipotezėmis, spėjimais, t. y. nepatikrinamais teiginiais. O mūsų laikais yra mokslininkų, kurie kritikuoja Č. Darwiną arba kitaip aiškina gyvybės raidą, pavyzdžiui, žmogų kildina iš vandens gyvūnų.

Kita vertus, gamtininkų aiškinimuose galima pastebėti nenuoseklumą, prieštaravimų, kurie atsispindi bendresniuose, filosofiniuose požiūriuose į žmogų. Vartojama žmogaus sąvoka, bet minimi tie reiškiniai, požymiai, kurie nusako žmogaus kūną. Mokiniais skirtas vadovėlis pavadinamas žmogaus anatomija, bet tame vadovėlyje rašoma apie žmogaus kūną. Ar yra tokių žmonių, kurie neskirtų *Aš, Tu nuo mano, tavo kūnas*, neskirtų šių apibūdinimų turinio?

Klausdami, kas vis dėlto yra žmogus, galėtume atsakyti, kad tai pirmiausia yra sąvoka. Tokia sąvoka, kurios turinio mes nepatiriame jutimais, bet tą turinį suprantame. Mes juntame daikto, t. y. kūno, savybes, ir iš jų išskiriame tas, kurios mums, kaip žmonėms, yra reikšmingos, kurias manome esant žmogiškos raiškos ženklais.

Kol kas žmogų galime aptarti tik kaip suprantamybę, o justai galime tik kūno savybes. Esame įpratę išreikšti savo supratimą ir tais žodžiais, kuriais

nusakome jutimiškumą. Norėdami pažymėti, kad suprantame, dažnai pasakome *matome*.

Daugeliu žodžių apibūdiname žmogišką daikto paskirtį. Kokį nors daiktą tirdami, būtinai stengiamės sužinoti jo paskirtį, kad galėtume spręsti apie jo naudingumą mums. Pažindamas daiktus, žmogus reiškiasi tarsi tų daiktų tikslintojas, jų paskirties ryškintojas. Bet apie savo paties paskirtį, jeigu remiasi tik mokslais, nieko negali pasakyti. Matyti, kad ir žmogaus sąvoka, jos reikšmė yra gana apytikriai aiškinama.

Mokslai, visų pirma gamtos, rūšiuoja, klasifikuoja reiškinius, ištyrę jų sąryšius. Gyvosios gamtos tyrinėtojai žmogų priskiria aukščiausiai gyvūnų išsivystymo pakopai, remdamiesi žmogaus gebėjimu mąstyti. Taigi remiamasi tuo reiškiniu, kuris kitų gyvūnų nepatiriamas – jiems tokio reiškinio nėra. Tik mąstančiam yra mąstymas, tai jam yra tikrovė; atsižvelgdamas į ją, jis tam tikru būdu elgiasi, reiškiasi. Reiškiasi mąstančia būtybe.

Bet mokslininkai, pirmiausia gamtos tyrinėtojai, mąstymą, apskritai visą žmogaus raišką stengiasi nušviesti savo tyrinėjimo principais, taigi tęsia daugelio XVIII ir iš dalies XVII amžiaus Vakarų Europos mąstytojų, tyrinėtojų pažinimo tradicijas: ir žmogų, žmonių visuomenę nusiteikę aiškinti gamtos mokslų požiūriu.

Kitaip galvojančių buvo mažai paisoma. Mat spartūs gamtos tyrimai, dideli, akivaizdūs jų laimėjimai teikė vilčių, jog visa, su kuo žmogus susiduria ir kas jam rūpi, bus išaiškinta. Atrodė, jog ir paties R. Descartes'o išsakyta mintis, kad žmogus, vadovaudamasis savo protu, gali tapti gamtos viešpačiu, bus ilgainiui įgyvendinta.

XIX amžiaus gamtos mokslų laimėjimai buvo tarsi didžiausia proga tokioms viltims įkūnyti. Aiškėjo ne tik subtiliausias medžiagos sandaros ypatybės, bet ir paties žmogaus kilmė.

Kita vertus, šie ir kiti mokslo laimėjimai paskatino ieškoti naujoviško žmogaus, žmonių visuomenės aiškinimo būdo. Ta proga vėl prisimintas I. Kantas, jo požiūris į žmogaus klausimą. Šis mąstytojas negalvojo, kad mokslai gali išspręsti tą klausimą. Tas skatino XIX amžiuje I. Kanto šalininkus Vokietijoje ieškoti tokio žmogaus, jo gyvenimo tyrimo metodo, kuris labiau derintųsi tik su žmogui būdingomis ypatybėmis, padėtų giliau suprasti žmonių, jų gyvenimo įvykių savitumą. Tam turėjo pasitarnauti H. Rickerto ir kitų išplėtotą vertybių teorija, taip pat humanitarinių mokslų išskyrimas ir teorinis jų pagrindimas. Šiuos – humanitarinių mokslų – klausimus gvildendamas daug nuveikė W. Dilthey'us. Jo siekis žmonių gyvenimo supratimą grįsti žmonių išgyvenimų supratimu skatino ir skatina labiau įsisažmoninti humanitarinių mokslų aiškinamų dalykų savitumą, paties žmogaus savitumą. Šiuo požiūriu gali

būti nuosekliau ryškinamas ir kultūros, – ne kaip sąvokos, bet kaip žmogaus, jo raiškos savitumo gamtos atžvilgiu, klausimas.

Palygindami R. Descartes'o ir čia paminėtų mąstytojų žmogaus charakteristikas, galėtume pastebėti ir tuos bruožus, kurie tas sampratas skiria.

Teigdamas protą esant esmine žmogaus savybe, R. Descartes iš to kildino pažinimo, t. y. mokslo, laimėjimus, kurie turi taikomosios, praktinės reikšmės žmonių gyvenimui. Bet jis taip pat žmogų tarė esant dvasingą, priskirdamas jam sielą. Norą giliau pažinti tikrovės reiškinius bei juos įvaldyti ir būti dvasingu, turėti sielą prancūzų mąstytojas laikė būdingais žmogaus bruožais. Tiesa, kai kas tuo suabejoja, sakydami, kad žmogaus sielos pripažinimu filosofas gal būt bandė apginti naujoviškas pažiūras, pirmiausia atsižvelgdamas į dvasiškius. Galimas daiktas, kad galėjo būti ir taip, bet tik iš dalies. Ir vėliau, XVIII amžiuje, viešoji nuomonė, pavyzdžiui, pilietiškumą nelaikė suderinamu dalyku su netikėjimu, ateizmu.

Šiuo atveju įsidėmėtinas proto vaidmens iškėlimas, t. y. tokio veiksnio, kuris, vis plačiau ir įtakingiau reikšdamasis žmonių gyvenime, nulėmė kritiškų požiūrių į žmogaus sielą paplitimą bei pačios sielos sąvokos paskelbimą nemoksliška.

Tie, kurie buvo – ir yra – nusiteikę pripažinti žmogaus dvasingumą, ėmėsi atremti proto, t. y. mokslo, pateikiamus argumentus žmogaus gamtiškumo naudai. Tas atrėmimas trunka iki šiol, truks ir ateityje.

Reiktų priminti keletą dalykų, kurie galėtų padėti ieškoti naujų aptariamo klausimo sprendimo būdų.

Tarkime, žmogaus polinkis aiškintis, ginčytis, kas, iš kur, dėl ko žmogus yra, vargu ar gali būti laikomas požymiu, kuris rodytų gamtišką žmogaus prigimtį. Polinkis gilintis į save, iš viso polinkis pažinti, kiek galima daugiau sukaupti žinių apie reiškinius, yra viena iš didžiausių, jei ne didžiausia, žmogaus raiškos paskata. Pati filosofija kartais vadinama žmogaus raiškos, – ne tiesos ieškojimo, – būdu. Gamtai priskiriamas žmogus yra nusiteikęs gilintis į negamtiškus dalykus, t. y. į tokius, kurių negalima išaiškinti gamtos savybėmis.

Mąstymas yra žmogaus raiško: būdas, žmogaus būtis, kurios jis negali atsakyti ar bent trumpam nuo jos a.siriboti. Jei esi žmogus, turi mąstyti, kad ir apie ką ir kaip. Ne tik ką nors mąstom, bet ir mąstom dėl ko. Mąstymas visa-da yra turiningas, tikslingas.

XX amžiuje mąstymas dažnai pavadinamas beprasmišku reiškiniu, kaip ir kiti tikrovės reiškiniai, ir ne tik egzistencializmo filosofų, menininkų. Žmogaus, jo proto nuvertinimo nuotaikos būdingos XX amžiaus žmonių kartoms (nors tas amžius ir vadinamas didžiausių mokslo laimėjimų amžiumi).

Žmogaus, jo mąstymo, apskritai visos jo raiškos prieštaringumas gal taip pat laikytinas būdingu jo savitumo bruožu.

Aptardamas pasaulio pažinimą, R. Descartes pataria vadovautis dviem taisyklėmis: viena, nebijoti suklysti, antra, „kad mūsų proto sugebėjimai yra labai vidutiniški ir kad neturime per daug pasitikėti savimi“ (2). Pastarosios taisyklės nepaisė pats R. Descartes, iškeldamas pažintinę proto galią; dar labiau jos nepaisė vėlesnių laikų mąstytojai, mokslininkai. Atrodo, kad tokia taisyklė, šiaip ar taip, varžo pažinimą – žmogaus polinkį nuolat ieškoti naujų. Mąstymas yra nuolatiniai ieškojimai. Jei kas paskelbia tų ieškojimų ribas, būtinai skelbėjai imami kritikuoti.

Žmogui lemta mąstyti. Negalima ištrūkti iš mąstymo ir reikštis žmogumi. Net ir teigdami priešingai negu R. Descartes – *nemąstau, bet vis vien esu* – prisipažintume esantys mąstantys individai – juk toks teiginys būtų mūsų apmąstymų išvada.

Jeigu mąstymas, kaip išskirtinis žmogaus bruožas, yra neigiamas, jeigu jis laikomas gamtišku reiškiniu, tai ir pats neigimas, kaip žmogaus nuomonė, turi būti laikomas gamtišku reiškiniu. Kad ir kaip būtų neigiamas mąstymo, apskritai žmogaus savitumas, toks neigimas išlieka mąstymo reiškiniu, tik žmogui būdingu bruožu.

Literatūra

1. *Descartes R.* Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1978. P. 57.
2. Ten pat. P. 301.